

ПОВЕРНЕННЯ ДО ТЕМИ: ВІЙНА І ДОВКІЛЛЯ Круглий стіл «Філософської думки»

RETURN TO THE TOPIC: WAR AND THE ENVIRONMENT Round Table Discussion by “Philosophical Thought”

УДК 113/119

Тетяна ГАРДАШУК,

доктор філософських наук,
завідувачка відділу логіки та методології науки,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
gardashuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1831-2021>
SCOPUS ID: 36053504500

Роман САМЧУК,

кандидат філософських наук,
старший дослідник, учений секретар
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
samchuk_r@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3480-6427>
SCOPUS ID: 59906335800

ВІДЛУННЯ ЧОРНОБИЛЯ. До 40-річчя катастрофи на Чорнобильській АЕС

Огляд інформує про роботу круглого столу, присвяченого 40-річчю аварії на Чорнобильській АЕС у контексті сучасних подій. Учасники на засадах міждисциплінарності обговорили причини та наслідки Чорнобильської катастрофи, її екологічні, історичні, гуманітарні та екзистенційні аспекти, а також зв'язок із колоніальними практиками СРСР і постколоніальною політикою Російської Федерації. Було наголошено, що війна, яку Росія розв'язала проти України, є викликом для екологічної та ядерної безпеки

Цитування: Гардашук, Т., Самчук, Р. (2026). Відлуння Чорнобиля. До 40-річчя катастрофи на Чорнобильській АЕС. *Філософська думка*, 3, 7—24.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на засадах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

людства. Ця обставина актуалізує питання відповідальності та вжиття ефективних заходів задля запобігання новій ядерній катастрофі. Водночас учасники круглого столу наголосили, що Чорнобильська катастрофа з її екоцидними наслідками стала не лише трагедією і травмою для українського народу, а й каталізатором відродження національної самосвідомості, чинником становлення громадянського суспільства та відновлення незалежності України, боротьба за яку триває й сьогодні.

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, довкілля, природа, колективна пам'ять, національна ідентичність, ядерний тероризм, відповідальність.

Цього року Україна і світ відзначають 40-річчя катастрофи на Чорнобильській АЕС (ЧАЕС). Події трагічної ночі 26 квітня 1986 року та наступних днів, років і десятиліть досі болять тим, хто став безпосереднім свідком катастрофи, брав участь у ліквідації її наслідків, був змушений покинути рідну домівку, втратив власне здоров'я та здоров'я рідних. Для сучасної України аварія на ЧАЕС набуває нових вимірів через повномасштабну війну Росії проти України, де країна-агресор вдається до ядерного тероризму та використовує ядерний шантаж як засіб тиску на Україну та світове демократичне співтовариство, а реальні загрози нових ще масштабніших ядерних катастроф стають частиною сьогодення.

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди не міг залишитися осторонь осмислення екологічних, етичних, антропологічних та екзистенційних вимірів Чорнобильської катастрофи, ініціювавши міждисциплінарне обговорення цієї теми на круглому столі «ВІЙНА І ДОВКІЛЛЯ: Відлуння Чорнобиля (до 40-річчя катастрофи на Чорнобильській АЕС)», який відбувся 24 квітня 2026 року.

Засідання круглого столу розпочалося вітальним словом директора Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ, члена-кореспондента НАН України **Анатолія Єрмоленка**, який зазначив, що це вже шостий захід, присвячений проблематиці російсько-української війни, яка триває вже п'ятий рік, і другий захід, на якому обговорюються екологічні проблеми ¹.

Вступне слово «**Відлуння Чорнобиля: непокаране зло та невивчені уроки**» виголосила завідувачка відділу логіки та методології наук **Тетяна Гардашук**, у якому зазначила, що Чорнобильська катастрофа без перебільшення стала подією глобального масштабу, спричинивши тектонічний зсув у свідомості багатьох людей, суспільств, політиків, екологічних та інших громадянських рухів, змусивши людство по-новому поглянути на «мирний атом», безпеку, цінність життя, відповідальність тощо.

Тетяна Гардашук навела слова заяви постійного представника України при ООН Андрія Мельника від 10 грудня 2025 року, в якій він зазначив: «Навмисна недбалість та цинічне приховування інформації Ра-

¹ Вітальне слово А. Єрмоленка до учасників круглого столу читач знайде в цьому числі «Філософської думки».

дянським Союзом призвели до безпідставного опромінення мільйонів людей. Це явило світові справжню природу цього режиму, особливо його зневагу до людського життя, і сприяло остаточному розпаду СРСР лише через кілька років»².

І Чорнобильська катастрофа, і ядерний тероризм та шантаж є безпосереднім продовженням практик екологічного та ядерного колоніалізму СРСР, коли територія України завдяки її стратегічному і геополітичному положенню використовувалася як джерело природних (поклади урану, водні ресурси), людських (робоча сила), інтелектуальних (фахівці) ресурсів для посилення воєнної потуги метрополії. На території України за радянських часів було зведено 17 реакторів (5 АЕС), 33 — в Росії, і це була найбільша концентрація АЕС на території СРСР, що корелювала з ядерним потенціалом на території УРСР, спрямованим на Захід. Чорнобильська АЕС була частиною ядерної програми СРСР.

Таким чином, Україна перетворилася на територію підвищених ризиків, які стали реальністю у квітні 1986 року, спричинивши численні людські жертви та втрату природної й культурної спадщини. Не можна не погодитися з думкою Тамари Гундорової³, що Чорнобильська катастрофа заклала передумови для сучасного катастрофічного мислення. Вона продемонструвала, що цивільні ядерні об'єкти становлять не просто теоретичну небезпеку, породжену «есхатологічним екофаталізмом», а радше конкретні ризики в межах того, що Ульріх Бек назвав «суспільством ризику»⁴.

Чорнобильська катастрофа також змінила ставлення до атомної енергетики не лише в Україні, а й у Європі та світі, що мало свої геополітичні наслідки. Так, в Україні у 1990 році було оголошено мораторій на будівництво нових атомних електростанцій (який було знято у 2003-му) і перехід на так звану газову паузу, що згодом перетворилася на «газову голку». Уряд Німеччини відмовився від атомної енергетики, але вирішив її замінити російським газом, розпочавши будівництво «Північного потоку».

Українці стали свідками й жертвами не лише найбільшої техногенної катастрофи, а й великої брехні, цинізму та байдужості тогочасної влади до долі людей і довкілля. Аварія на ЧАЕС актуалізувала становлення національної та громадянської самосвідомості українського суспільства

² Statement by H.E. Andrii Melnyk, Permanent Representative of Ukraine, at the 80th session of the General Assembly on Special commemorative meeting of the Assembly in observance of the 40th anniversary of the Chornobyl disaster. (2025). *Permanent Mission of Ukraine to the United Nations* (<https://un.mfa.gov.ua/en/news/statement-he-andrii-melnyk-permanent-representative-ukraine-80th-session-general-assembly-special-commemorative-meeting-assembly-observance-40th-anniversary-chornobyl-disaster>).

³ Гундорова, Т. (2024). Після травми: Чорнобиль і катастрофізм. У: *Транзитна культура і постколоніальна травма* (с. 177—227). Вихола.

⁴ Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity* (p. 37). SAGE Publications Ltd.

й актуалізувала становлення національної та громадянської самосвідомості українського суспільства. Після 1986 року розпочався процес, який можна назвати «екологізацією політики і політизацією екології»⁵.

За час, що минув після катастрофи, проведено й оприлюднено чимало досліджень, написано багато книжок, вжито низку заходів із запобігання ядерній небезпеці: створено Чорнобильський радіаційний екологічний біосферний заповідник (2016), споруджено новий безпечний конфайнмент; місто Прип'ять перетворилося на об'єкт історичної пам'яті та туризму. Ситуація, здавалося, була взята під контроль.

Кримінальний кодекс України, ухвалений у 2001 році, містить статтю про екоцид (Ст. 441). Наявність цієї статті в українському законодавстві є цілком правильною, і тут Україна значною мірою може слугувати взірцем для інших країн, де дискутується питання криміналізації злочинів проти природи і довкілля. Проте виникають питання щодо її ефективності. На переконання доповідачки, першу підозру за цією статтею слід було висунути верхівці радянського партійного керівництва на чолі з Михайлом Горбачовим. І це мало б велике символічне значення для встановлення справедливості. Але зло лишилося непокараним, реально чи символічно, а непокаране зло завжди повертається. І воно повернулося до нас як агресія, окупація, ядерний тероризм і шантаж — окупація ЧАЕС та ЗАЕС, які, по суті, росіяни перетворили на військові об'єкти. Має бути зроблено все, щоб зупинити цю руйнівну ланцюгову реакцію зла заради безпеки життя; для цього, насамперед, потрібно зупинити й покарати агресора.

З ключовою доповіддю на тему **«Екзистенціальна війна і національні виміри екології»** виступив доктор філософських наук **Євген Бистрицький** (Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України), який надав філософський аналіз феноменів екологічної свідомості та екологічного руху. Він наголосив на нерозривності свідомості й дії як тісно взаємопов'язаних і нероздільних у сучасному світі, з чого випливає необхідність того, щоб кожен і кожна з нас були екологами в широкому сенсі цього слова як представники національної спільноти⁶.

Докторка історичних наук, завідувачка відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД) **Наталія Залеток** виголосила доповідь **«Оцифровані документи про Чорнобильську катастрофу в українських архівах»**. Вона звернула увагу, що Чорнобильська катастрофа породила величезну кількість документів (управлінських, оперативних, наукових, медичних, судових і особистих). В Україні вони опинилися в різних архівах,

⁵ Гардашук, Т. (2006). Чорнобильська катастрофа як каталізатор розвитку громадянського суспільства в Україні. *Сучасність*, 4, 61—68.

⁶ Статтю Є. Бистрицького, підготовлену на основі доповіді, читач знайде у цьому числі «Філософської думки».

і більшість із них тривалий час залишалася засекреченою. Перетворення цього масиву на відкритий дослідницький ресурс стало важливим завданням для українських архівістів після відновлення державної незалежності України. З початком повномасштабної російської агресії ця проблема набула особливої гостроти, адже суттєво збільшився ризик фізичного знищення матеріальних носіїв внаслідок бойових дій, що робить невідкладним їхнє оцифрування. Про значущість цих документів свідчить включення у 2017 році Українського документального зібрання «Документальна спадщина, пов'язана з аварією на Чорнобильській АЕС» до Міжнародного реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу», найпрестижнішого механізму визнання й захисту пам'яті людства⁷.

Зокрема, Н. Залеток познайомила учасників з трьома репрезентативними онлайн-проектами державних архівів: спільна виставка «Чорнобиль: трагедія, відображена в документах»⁸ (ЦДАГО України, ЦДАВО України, ЦДКФФА/ЦДАЕА України, галузеві архіви СБУ та МВС, регіональні архіви); виставковий проект ЦДАЕА України «Чорнобиль. Жива зона відчуження» (2024)⁹; а також онлайн-архів «Чорнобиль. Хроніка Києва»¹⁰ Державного архіву міста Києва, що містить 504 документи з трьох фондів та 6299 скан-копій. Вони становлять інтерес не лише для істориків, а й для представників багатьох інших дисциплін.

Окремо Н. Залеток звернула увагу на низку друкованих тематичних збірників документів, які перебувають у вільному доступі й вводять у науковий обіг значні масиви розсекречених чорнобильських матеріалів, зокрема збірник документів «Чорнобиль. Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986—1988), виданий у 2017 році, та двотомне видання «“Чорнобильське” дос'є КГБ»¹¹ (2019—2020). Також вона наголосила на стрім-

⁷ Матвієнко, В. (2018). Документальна спадщина Чорнобиля у програмі ЮНЕСКО «Пам'ять світу». *Архіви України*, 1, 44—62.

⁸ Чорнобиль: трагедія, відображена в документах: виставка. ЦДАГО України (<https://tsdahou.archives.gov.ua/arhiv-vystavkovykh-proyektiv/vystavkovi-proyekt-y-czdago-ukrayiny/chornobyl-tragediya-vidobrazhena-v-dokumentah/>).

⁹ Чорнобиль. Жива зона відчуження: виставка. ЦДАЕА України (<https://tsdaea.archives.gov.ua/Publications/2024/chornobyl/>).

¹⁰ Онлайн-архів «Чорнобиль. Хроніка Києва». Державний архів м. Києва (<https://archive.kyivcity.gov.ua/project/chornobil/>).

¹¹ Бажан, О., Бірчак, В., Боряк, Г. (упорядники). (2019). *Чорнобильське дос'є КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС*. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут історії України НАН України; Український інститут національної пам'яті (<https://resource.history.org.ua/item/0014508>); Бажан, О., Когут, Г., Боряк, Г. (упорядники). (2020). *Чорнобильське дос'є КГБ: від будівництва до аварії: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС*. Київ: Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут історії України НАН України; Український інститут національної пам'яті (<https://resource.history.org.ua/item/0015007>).

кому розвитку цифровізації архівної галузі в останнє десятиліття та суттєвому розширенні можливостей дистанційного пошуку й замовлення цифрових копій документів в українських архівах¹².

Чим більше часу минає від квітня 2026 року, тим очевидніше стає, що Чорнобильська катастрофа — це не завершена подія, а тривалий процес, документування якого також триває. Повномасштабне російське вторгнення створило нові виклики, на які ми маємо вчасно реагувати. По-перше, це цифрове збереження в умовах війни, по-друге, — повнота оцифрування, адже далеко не всі чорнобильські документи, що зберігаються в Україні, оцифровані й викладені у вільний доступ. Безоплатне й якнайширше використання цих документів має стати пріоритетом Державної архівної служби на наступні роки. По-третє, це проблема репрезентативності, бо досі управлінська документація домінує над суб'єктивними свідченнями (травматична пам'ять, досвід самоселів, стратегії виживання тощо). Чорнобильські документи є не лише формою збереження пам'яті, а й ключем до осмислення сучасності. Чорнобиль, де 40 років тому радянська влада зіткнулася з неспроможністю подолати наслідки нею ж спричиненої катастрофи і відверто комунікувати зі світом щодо її наслідків, і де 2022 року Росія повторила ту саму логіку насильства, залишається однією з ключових точок України, документальні свідчення про яку вкрай важливі для розуміння воєнної екології, відповідальності держави перед власним народом, людської та природної стійкості.

Дмитро Григоренко (Інститут геологічних наук НАН України) у доповіді «Вплив російсько-української війни на радіоекологічні ризики у Чорнобильській зоні відчуження» зазначив, що Україна має значну кількість радіаційно небезпечних об'єктів і територій, серед яких особливе місце займає Чорнобильська зона відчуження (ЧЗВ), сформована внаслідок катастрофи 1986 року. Тривалий час Чорнобильська катастрофа розглядалася як подія минулого з довготривалими, але поступово згасаючими та контрольованими наслідками¹³. Проте сучасні події в Україні

¹² Докл. див.: Залеток, Н., Чорноморець, Є. (2023). Сучасний стан упровадження електронних послуг центральними та обласними державними архівними установами України. *Архіви України*, 1(334), 27—40 (<https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/187>); Дідух, Л., Залеток, Н. (2019). Досвід українських архівів у створенні цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду. *Архіви України*, 1(318), 87—101 (<https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/51>).

¹³ *International Atomic Energy Agency (IAEA). Environmental consequences of the Chernobyl accident and their remediation: Twenty years of experience.* (2006). Vienna: IAEA (https://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/Pub1239_web.pdf); Bugai, D., Kirieiev, S., Hoque, M., Kubko, Yu., Smith, J. (2022). Natural attenuation processes control groundwater contamination in the Chernobyl exclusion zone: evidence from 35 years of radiological monitoring. *Scientific Reports*, 12, 18577 (<https://doi.org/10.1038/s41598-022-22842-5>).

показали, що ЧЗВ є відкритою динамічною природно-техногенною системою, стан якої може істотно змінюватися під впливом нових факторів, що й сталося внаслідок воєнних дій¹⁴.

Упродовж десятиліть після катастрофи сформувалася відносно стабілізована структура радіоактивного забруднення довкілля, в якій радіонукліди переважно були закріплені у ґрунтах, донних відкладах і геологічному середовищі. Їхня міграція визначалася природними гідро-геологічними та геохімічними умовами, а також фізико-хімічними властивостями окремих радіонуклідів і в більшості випадків залишалася обмеженою. Російсько-українська війна сформувала новий вимір впливу на радіоактивно забруднені території. Військові дії в ЧЗВ призвели до значних трансформацій природних систем унаслідок механічного порушення ґрунтів, змін ландшафту, додаткового хімічного забруднення, пожеж, мінування територій і руйнування інфраструктури. Сукупна дія цих факторів безпосередньо впливає на локалізацію радіоактивного забруднення, порушує сформовані механізми його стабілізації та ускладнює контроль за радіаційною обстановкою¹⁵.

Під час окупації ЧЗВ у 2022-му відбулися значні порушення інфраструктури, систем моніторингу та природного середовища. За результатами інвентаризації після деокупації було встановлено масове розкрадання обладнання, включаючи елементи автоматизованої системи радіаційного контролю, комп'ютерну техніку та сервери, а також джерела іонізуючого випромінювання і зразки радіоактивних матеріалів із лабораторій. Це обмежило можливості функціонування систем радіаційного контролю та проведення наукових досліджень.

У період окупації також фіксувалися порушення електроживлення об'єктів, що могли впливати на стабільність функціонування систем контролю та підвищувати невизначеність поточного радіаційного стану. Додатковим фактором ризику було утримання персоналу без ротації, що впливало на безпеку експлуатації об'єктів і надійність контролю за радіаційною обстановкою. Військова агресія супроводжувалася безпосереднім втручанням у радіоактивно забруднені ділянки. Було зафіксовано спорудження траншей і фортифікаційних укріплень у межах найбільш забруднених територій, включаючи район пункту тимчасової локалізації радіоактивних відходів «Рудий ліс», що супроводжувалося порушенням

¹⁴ Balashevskaya, Y., Chala, M., Ivanov, Z., Myshkovska, A., Shevchenko, I., Pecherytsia, O., Yesypenko, Y., Siegien, K., Jova, L., Smith, G., Sneve, M.K. (2023). Preliminary assessment of the radiological consequences of the hostile military occupation of the Chornobyl exclusion zone. *Journal of Radiological Protection* (<https://doi.org/10.1088/1361-6498/acf8d0>).

¹⁵ Stelmakh, V., Melniichuk, M., Melnyk, O., Tokarchuk, I. (2023). Hydro-ecological state of Ukrainian water bodies under the influence of military actions. *Rocznik Ochrona Środowiska*, 25, 174—187 (<https://doi.org/10.54740/ros.2023.017>).

грунтового покриву та порід зони аерації. Такі втручання спричинили ресуспензію радіоактивних частинок, зміну фізико-хімічних умов середовища та порушення гідрогеологічних режимів, що в сукупності призвело до ремобілізації радіонуклідів і формування нових шляхів їх міграції.

Окремим проявом прямого впливу військових дій стало пошкодження об'єкта укриття «Новий безпечний конфайнмент» (НБК-ОУ) унаслідок влучання безпілотного літального апарата. З огляду на функцію НБК-ОУ як ключового інженерного бар'єра, спрямованого на локалізацію радіоактивних матеріалів зруйнованого енергоблока, такі пошкодження впливають на довгострокову надійність споруди та ефективність виконання нею захисних функцій. Це створює додаткову невизначеність щодо стабільності радіоекологічного стану об'єкта та потребує подальшого оцінювання масштабів пошкоджень і термінів відновлення його функціональності¹⁶.

Додатковим наслідком військової діяльності стали пожежі, які сприяють вивільненню радіонуклідів в атмосферу з подальшим їх перенесенням на прилеглі території. Хоча масштаби такого перенесення зазвичай є обмеженими, ці процеси впливають на формування радіаційного фону та потребують врахування під час оцінювання радіоекологічних ризиків. Водночас результати радіаційних обстежень після деокупації не виявили суттєвого погіршення радіаційної ситуації або значного винесення забруднення за межі зони, що свідчить про обмежений масштаб безпосередніх радіологічних наслідків.

У цьому контексті особливого значення набувають непрямі впливи, що проявляються в умовах воєнних дій. Зокрема, обмеження доступу до частини територій унаслідок мінування ускладнює проведення регулярних обстежень, у тому числі мережі моніторингових свердловин, що порушує безперервність спостережень і знижує репрезентативність отриманих даних. Ефективність організаційних заходів радіаційного моніторингу знижується внаслідок кадрових обмежень, логістичних труднощів та обмеженого доступу до обладнання в умовах воєнного стану. У сукупності це призводить до підвищення невизначеності результатів спостережень і ускладнює аналіз довгострокових змін радіоекологічного стану території, а також можливості оперативного реагування на потенційні зміни.

Військові дії є причиною порушення природних і техногенних бар'єрів локалізації радіоактивного забруднення та водночас виступають каталізатором змін у радіоекологічних процесах, які раніше розглядалися переважно як природно зумовлені. У результаті такі зміни можна роз-

¹⁶ State Specialized Enterprise "Chornobyl Nuclear Power Plant". IAEA mission documented consequences of Russian drone attack on NSC arch удк February. (2024) (<https://chnpp.gov.ua/en/infocenter/news/6486-iaea-mission-documented-consequences-of-russian-drone-attack-on-nsc-arch-in-february>).

глядати як формування гібридних техногенно-природних ризиків, що виникають унаслідок взаємодії антропогенних і природних факторів.

Російська військова агресія призвела до змін у сформованому радіоекологічному балансі в межах Чорнобильської зони відчуження, що потребує переоцінки наявних уявлень про стабільність системи та проведення додаткових досліджень. За цих умов Чорнобильська зона відчуження постає як унікальний природно-техногенний полігон для дослідження впливу військових дій на радіоекологічні системи та вдосконалення підходів до моніторингу й оцінювання радіаційної безпеки в умовах підвищеної невизначеності.

Таким чином, військові дії спричиняють порушення як природних, так і техногенних бар'єрів локалізації радіоактивного забруднення і водночас виступають каталізатором негативних змін радіоактивних процесів, які раніше розглядалися як суто природно зумовлені. У результаті формується новий тип техногенно-природних радіологічних ризиків, які виникають внаслідок взаємодії антропогенних і природних факторів. Це вимагає переоцінки наявних уявлень про стабільність природно-техногенної системи Чорнобильської зони загалом. Але варто зазначити, що Чорнобильська зона відчуження — це унікальний полігон для наукових досліджень радіоактивного забруднення, а тепер і впливу військових дій на радіоекологічні системи, а також для вдосконалення підходів до моніторингу середовища й оцінювання безпеки. Вона є об'єктом міжнародної зацікавленості й частиною нашої спадщини.

Кандидат філософських наук **Сергій Грабовський**¹⁷ (Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України) у виступі на тему «**Чорнобиль реальний і Чорнобиль містичний**» звернув увагу на символічно-історичні аспекти Чорнобиля, деякі обставини будівництва ЧАЕС та наслідків ядерної катастрофи 26 квітня 1986 року.

Логічним продовженням цієї тематичної лінії стала доповідь історикини мистецтвознавства, дослідниці Чорнобильської катастрофи, кураторки **Оксани Семенік** «**Чорнобильська катастрофа в українському мистецтві**», яка зазначила, що в постчорнобильському мистецтві можна виділити кілька пластів: офіційне радянське мистецтво з квітня 1986 року; мистецтво ліквідаторів наслідків аварії, переселенців, тих, хто жив поблизу зони відчуження; народні художники або представники традиційного мистецтва; сучасне українське мистецтво після повномасштабного російського вторгнення. Особисто вона склала список творів, присвячених Чорнобилю, який містить понад 400 позицій, не враховуючи фотографій і особистих свідчень людей. Основною офіційно дозволеною темою мистецтва перших після аварійних років була герої-

¹⁷ Есей С. Грабовського, підготовлений на основі доповіді, публікується в цьому числі «Філософської думки».

зація ліквідаторів, але замовчувалися теми екологічних загроз, людських бід і страждань, а також вимоги справедливості з боку ліквідаторів, а фотографії, створені самими ліквідаторами, у пресі не публікували.

Згодом значного поширення набув образ чорнобильської Мадонни, зокрема завдяки однойменній поемі Івана Драча. За допомогою цього образу робилися спроби осмислення небезпеки невидимої радіації та ядерної загрози, а також теми апокаліпсису й повернення до релігійності. Примітно, що в тогочасних документах КДБ також зазначалося зростання релігійності серед населення, адже аварія на ЧАЕС практично збіглася в часі із Великоднем, і люди побачили в цьому певний знак. Ще одним символом Чорнобиля стала Зірка Полин, що «спала з неба, палаючи, як смолокип. І спала вона на третину річок та водних джерел...», коли протрубив третій Ангел («Одкровення Івана Богослова»). Ці сюжети знайшли відображення як в академічному мистецтві, так і в іконописі, що почав відроджуватися на початку 2000-х років, а також у народній творчості Василя Скопича й Марії Примаченко. Марія Примаченко належить до небагатьох народних художників, які працювали з чорнобильською темою настільки повно (близько 40 робіт). Це пояснюється не лише близькістю її проживання до місця катастрофи, а й тим, що під час аварії першим загинув її племінник, оператор циркулярного насоса Валерій Ходемчук. Як позасистемна художниця Марія Примаченко створювала свої роботи без страху перед цензурою¹⁸. Оксана Семенік також згадала образ Прометея, який до катастрофи був символом прогресу й перемоги над атомом, а після неї — символом катастрофи.

Чорнобильська катастрофа дала початок не лише постмодерній українській літературі, згідно з Тамарою Гундоровою, а й постмодерному мистецтву в особі Георгія Сенченка та Арсена Савадова з їхнім твором «Печаль Клеопатри» (1987). На початку 2000-х з'являється багато робіт жінок-художниць, які переосмислюють вплив радіації на тіло, вагітність, материнство, майбутнє дітей. Адже відомо, що після аварії, зокрема в Народицькому районі, лікарі наполягали на тому, щоб жінки робили аборти, і цей травматичний досвід також потребував осмислення.

З плином часу люди, які не були безпосередньо пов'язані з катастрофою, також починають рефлексувати над темою Чорнобиля. При цьому виникає етичне питання роботи з людською пам'яттю та її позірною анонімністю. Наприклад, є один проєкт, що працює з фотографіями, знайденими в покинутих будинках зони відчуження, але автор навіть не намагається встановити власників цих фотографій, не відзначає місце знахідки і невідомо, чи перевіряли ці фото на радіаційний фон. Таким чином, підсумувала О. Семенік, існує чимало різних поглядів на Чорнобильську ката-

¹⁸ Семенік, О. (2025). *Марія Примаченко без міфів*. Віхола.

строфу, але ця тема ніколи не буде до кінця вивчена, оскільки залишається ще дуже багато тем для мистецького опрацювання. І цьому мають допомагати архіви, оскільки мистецтво не може розвиватися поза історією.

Утім, Чорнобильська катастрофа стала не лише трагедією і травмою для українського народу, а й потужним каталізатором становлення національної самосвідомості, відродження ідентичності та однією з рушійних сил відновлення державної незалежності України. Ці питання були висвітлені в доповіді кандидата філософських наук, старшого дослідника, стипендіата програми в Університеті Віадрина (Франкфурт-на-Одері, Німеччина), за підтримки програми академічних обмінів DAAD уряду Німеччини **Романа Самчука** (Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ) «Чорнобиль як чинник формування національної ідентичності: вимір солідарності». Доповідач зазначив, що після аварії на ЧАЕС в Україні, яку тоді, під час горбачовської Перебудови, дехто називав «заповідником застою», гостро постали питання екологічної безпеки та незалежності від Москви у вирішенні національних питань, бо саме у Москві вирішувалися питання долі народу, засекречували інформацію, звідки поширювали брехню про причини та наслідки катастрофи. Аварію на ЧАЕС уже було неможливо приховати, зважаючи на міжнародний резонанс та кількість людей, які постраждали внаслідок катастрофи. Відтак у людей зникло відчуття захищеності з боку тодішньої влади, стався злам умовного суспільного договору, згідно з яким радянські люди поступали своєю свободою в обмін на хай і примарну стабільність і безпеку, і почала формуватися «постчорнобильська ідентичність» — на перетині пам'яті, страху і спротиву забуттю, характерною рисою якої був вихід за межі етнічних, релігійних чи конфесійних ідентифікаційних маркерів¹⁹.

Пам'ять про аварію стала не лише каталізатором громадянської (солідарної) ідентичності, а й інструментом критичного осмислення минулого. Зрештою, прийшло розуміння того, що більшість національних травм пов'язана саме з Росією та її владою. Зокрема, яскравою ілюстрацією цієї тези є теперішня ситуація, що склалася довкола ЗАЕС, а також після підриву Каховської ГЕС. На переконання Р. Самчука, пам'ять про аварію була і залишається інструментом критичного осмислення минулого та формування бачення майбутнього.

Докторка філософських наук Наталія Бойченко (Національний університет охорони здоров'я України імені П.Л. Шупика; Національний науковий центр радіаційної медицини НАМНУ) у доповіді **«Етичні виклики, пов'язані з наслідками Чорнобильської катастрофи: проблеми**

¹⁹ Братусь, І.В., Бернат, Л.А., Орленко, О.С. (2026). Постчорнобильська ідентичність: вплив катастрофи на формування сучасної української культурної свідомості. In: *X International Scientific and Theoretical Conference "The current state of development of world science: characteristics and features"* (pp. 713—715). Lisbon, Portuguese Republic.

стигматизації, травми та відповідальності» зазначила, що етичні й біоетичні аспекти аварії на ЧАЕС у медичній науці ще далеко не розкриті. На жаль, ми стали своєрідним полігоном для досліджень впливу радіації на людину як фізичної, так і моральної травми. Аварія на ЧАЕС — це не лише техногенна, а й морально-етична катастрофа, яка триває і досі ²⁰.

Кандидатка філософських наук **Світлана Балінченко** (Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ) продовжила тему наслідків аварії на ЧАЕС для цивільного населення, розвинувши питання стигматизації та відповідальності в доповіді **«Примус і волевиявлення в контексті внутрішнього переміщення в Україні (з 1986 та 2014 років)»**, пов'язавши становище переміщених осіб з 1986 року та цивільних осіб, переміщених внаслідок російсько-української війни з 2014 року ²¹.

С. Балінченко зазначила, що в західній філософії тривалий час точаться дискусії щодо оцінювання примусу, застосовуваного до громадян з боку держави, спираючись, по-перше, на позицію Фридриха Гаєка (1960), що такий примус може бути виправданий намаганнями уникнути «більшого зла» (greater evil) чи діями самого громадянина, адже особа може спричинити власне «перебування в ситуації, за якої їй відомо про те, що буде застосовано примус» ²²; по-друге, на дискусії, від Джона Ролза до Наїми Чабун, про моральні переваги окремих випадків примусу з боку держави та умови обмеження структурної субординації.

За Ф. Гаєком, свободу в суспільстві визначає не діапазон вибору, а радше умови, за яких громадянин може керувати своїми діями відповідно до власних намірів або під впливом зовнішнього застосування влади. Розуміння свободи не лише як внутрішнього стану та здатності до волевиявлення, а й відсутності примусу потребує уточнення останньої категорії. Зокрема, примусом можна вважати будь-який контроль над середовищем чи життєвими обставинами, що встановлює пріоритет зовнішніх інтересів, а не власного життєвого плану особистості. У свою чергу, Н. Чабун звертається до оцінювання обмежень волевиявлення громадян з тієї перспективи, що примус з боку держави може бути виправданим, коли він знімає тягар моральної відповідальності з громадян за певних (зокрема, кризових) обставин.

²⁰ Статтю Н. Бойченко, підготовлену на основі доповіді, читач знайде у цьому числі «Філософської думки».

²¹ З детальнішим порівняльним аналізом контекстів внутрішнього переміщення в Україні до повномасштабного вторгнення можна ознайомитись у статтях: Bazaluk, O., Balinchenko, S. (2020). Dynamic Coordination of Internal Displacement: Return and Integration Cases in Ukraine and Georgia. *Sustainability*, 12(10), 4123 (<https://www.mdpi.com/2071-1050/12/10/4123>); Balinchenko, S. (2023). New locals or the newly-migrantized? The markers of the internally displaced populations' visibility in Ukraine. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 14(1), 59—71 (<https://doi.org/10.31648/pw.9022>).

²² Hayek, F. (1960). *The Constitution of Liberty*. University of Chicago Press.

Важливим є визначення переваг та обмежень застосування примусу й оптики влади (гіпо/гіпервидимості груп) з боку держави в ситуаціях кризової міграції. На додаткове обговорення заслуговують ціннісні виклики міграційної метастабільності й моностабільності, зокрема: збереження агентності переміщених осіб в умовах виправданого безпекового контексту примусового переміщення, а також визначення аксіологічно підкріплених протоколів застосування примусу з боку держави в ситуаціях, де обмеження волевиявлення громадян (наприклад, примус до міграції з певних територій) водночас означає створення умов для збереження їхнього життя.

Аксіологічний та правовий контексти масового внутрішнього переміщення в кризових умовах в Україні здатні впливати на динаміку повернення переміщених осіб і стабільність переміщення. Важливими є приклади зонування територій за доцільністю застосування державного примусу щодо переміщення населення, як це було з територіями, що зазнали техногенного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС у 1986 році, та з окупованими і прифронтовими територіями, які постраждали внаслідок російсько-української війни з 2014 року. З 2018 року у медіапросторі з'являлись повідомлення про сім'ї ВПО з ТОТ Донецької та Луганської областей, що переселялись до II та IV зон Чорнобильської АЕС (Радинка, Базар, Зелена Поляна, Великі Кліщі та інші облюбовані населені пункти). Люди пояснювали свій вибір тим, що радіоактивне забруднення цих зон є менш небезпечним, ніж регулярні обстріли. Втім, перші системні спроби зіставлення обставин переміщення 1986 та 2014 років були зроблені дослідниками вже в 2017 році з метою визначення впливу регіональної належності на сприйняття групи ВПО у спільноті переміщення. Зокрема, Тетяна Булах (2017) вказує на регіонально закріплені стереотипи щодо радіаційного забруднення та асоціального (кримінального) середовища, що формували образ ВПО у медіа та ставлення в спільнотах, у наведених вище ситуаціях кризового переміщення.

У першому випадку, з 1986 року, на переміщення вплинули, крім об'єктивних чинників (рівень радіоактивного забруднення), брак інформації про безпеку та масштаби техногенної катастрофи, затримка реакції держави (організоване переселення розпочалося після 5 травня 1986 року) та відсутність будь-якого практичного обговорення чи планування за участю постраждалого населення. Концепція Національної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС містить дані про 163 000 переміщених осіб станом на січень 1990 року і одночасно 2,6 мільйона осіб, що на той момент постійно перебували на забрудненій території (понад 7 мільйонів гектарів) із рівнем цезію-137 понад 1 Кі/кв.м. Також для тих, хто до катастрофи мешкав у зоні відчуження або зоні безумовного обов'язкового виселення (15 Кі/кв.м або вище), по-

вернення було не лише небажаним, а й незаконним навіть у 1991 році, коли ці території остаточно отримали відповідний статус. Отже, процеси переміщення населення 1986—1990 років, спершу набули характеристик мультистабільності, коли населення адміністративно розподілялося між громадами в радіаційно безпечних регіонах, а згодом — інертної моностабільності через відсутність умов для повернення та необхідності адаптації переміщених осіб до нової громади.

Незважаючи на відсутність організованого переміщення населення з окупованих територій внаслідок російсько-української війни та прифронтових територій впродовж 2014—2021 років, а також переважання політичних причин над безпековими (небажання мешкати на території псевдореспублік і визнавати легітимність російської анексії чи окупації української території), внутрішнє переміщення на початку російсько-української війни є масовим (1,79 млн ВПО з ТОТ, станом на 2016 рік, що свідчить про волевиявлення громадян і відсутність міграційного примусу з боку держави).

Утім, гіпервидимість у соціальному просторі та правова регуляція умов перебування ВПО на території, підконтрольній уряду України, визначили метастабільність ситуації. З початком фази повномасштабного вторгнення в 2022 році метастабільність зберігалася в межах неокупованої території, однак тривале переміщення з окупованих територій і безпекові умови стали причиною моностабільності переміщення для значної групи ВПО. До 2022 року 19—20 % ВПО поверталися на окуповані території через фінансові, житлові чи соціальні причини дезадаптації, а з 2023 року, деокупація частини території та зміна лінії фронту зумовлюють хвилю повернення ВПО у місця основного проживання. Водночас актуальності набуває примусова евакуація громадян, зокрема сімей з дітьми, із загрожених населених пунктів — внутрішнє переміщення набуває гібридного характеру через поєднання стратегій самостійного переселення та адміністративно-організованого переміщення.

Таким чином, порівнюючи внутрішнє переміщення населення в кризових умовах 1986 та 2014 років, можна дійти низки висновків щодо зв'язку між примусом з боку держави, волевиявленням громадян та стабільністю міграційної ситуації. По-перше, за відсутності критичних безпекових ризиків, міграційна ситуація є метастабільною: доцільним є волевиявлення громадян щодо міграції (переселення та повернення), функція органів влади обмежується інформаційно-регулятивною діяльністю (відсутність примусу до міграції), існує можливість повернення ВПО до місця основного проживання. Зокрема, міграційна ситуація в зоні добровільного переселення після аварії на Чорнобильській АЕС і в деяких районах ТОТ України була метастабільною до 2022 року. По-друге, у разі наявності критичних ризиків для населення, міграційна си-

туація стає моностабільною, державний примус діє за патерналістським сценарієм відповідно до принципу Ф. Гаєка щодо «уникнення більшого зла»: повернення ВПО обмежується чи унеможлиблюється, застосовується примусова евакуація населення (наприклад, зона примусового виселення внаслідок радіоактивного забруднення та зона ведення бойових дій). Втім, залишається дискусійним питання щодо застосування терміна «вимушене переміщення» в умовах війни чи техногенної катастрофи, що з низки причин робить певні території непридатними для проживання, оскільки навіть примусова міграція може бути сумісною зі збереженням агентності осіб, які обирають подальшу міграційно-адаптаційну траєкторію.

Тему зв'язку між подіями 1986 року та нинішньою російсько-українською війною і трансформації міжнародного іміджу України розвинув кандидат філософських наук, науковий асистент відділу модерної чеської філософії, Інституту філософії Чеської академії наук **Володимир Волковський** (Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАНУ) у доповіді **«Від Чорнобиля до героїчної оборони: зсув сприйняття українців у Європі»**. Він звернув увагу на особливості сприйняття українців у світі. Чорнобиль став, принаймні у 1990-х роках, одним із найпримітніших ідентифікаторів України на Заході — Україну насамперед знали як «країну, де знаходиться Чорнобиль». Чорнобиль, поряд із корупцією та пострадянським станом, був однією зі складових так званого іміджу України, що поєднувався із загальним незнанням України західною аудиторією. Хоча обізнаність про Україну поступово зростала завдяки революційним подіям 2004 і 2013 років і через початок російської агресії проти України у 2014 році, якісний злам стався після повномасштабного вторгнення 2022 року. Героїчний опір українців зламав попереднє стереотипне бачення України на Заході, змінивши її образ на образ героїчного воїна, що, як Давид, перемагає набагато могутнішого Голіафа.

Тому, на думку доповідача, заслуговує на увагу динаміка міжнародного іміджу України. Сучасний імідж значною мірою нагадує імідж XVI—XVIII століть — як країни, безумовно європейської, дещо дикої, бунтівної, але лицарської й героїчної. Так само був переінтерпретований Чорнобиль: втручання росіян у роботу українських АЕС у Чорнобилі й Запоріжжі показує, що джерелом небезпеки для Європи, у тому числі й радіаційної, є авторитарні режими. Російський екоцид на території України є окремим виміром війни. Можна сказати, що імідж України пройшов шлях від «зони відчуження» і «периферійного східноєвропейського буфера в стилі гри S.T.A.L.K.E.R.» до епіцентру світових подій і смислів. Ставлення до України перетворилося з особистої чи партійної симпатії на маркер фундаментальних політичних цінностей і становища індивіда в історії. Прапор України, що в 2022 році замайорів країнами Заходу, став символом опору вільного світу — не лише проти диктатури чи за міжна-

родне право, а й загалом проти права сильного, проти Realpolitik, за світ, де цінності людяності і свободи, демократії і rule of law мають значення. І після того, як у 2023—2025 роках ці прапори познімали з багатьох будівель західних органів влади й публічних інституцій, наявність цього прапора набула ще більшої цінності — як прикмета фундаментальної ціннісної стійкості, відданості принципам, проти політики вигоди, цинічного «реалізму» Realpolitik та «business as usual with bad but our boy», за політику цінностей, що спирається на мораль і переконання. Блакитно-жовтий стяг стає дедалі більше, особливо після морального дефолту трампівських США, символом «землі вільних та дому хоробрих»²³.

Підсумовуючи, можна зазначити, що круглий стіл «Війна і довкілля: відлуння Чорнобиля (до 40-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС)» став не лише даниною шани всім, хто постраждав внаслідок цієї катастрофи, і тим, хто ціною власного життя та здоров'я приборкував це лихо, а й свідченням тривалості нашої національної пам'яті, важливим внеском в осмислення причин і наслідків цієї катастрофи з позицій сучасних реалій, бо ядерний тероризм, шантаж та експлуатація страху радіоактивного забруднення є невід'ємною частиною політики і злочинної практики Росії та російських агресорів. Водночас усі учасники круглого столу дійшли консенсусу щодо необхідності засвоїти уроки Чорнобиля задля майбутнього.

Отримано / Recieved 20.07.2026
Опубліковано / Published 24.09.2026

²³ Відіслання до американського гімну, який закінчується словами:

“And the star-spangled banner in triumph shall wave
O'er the land of the free and the home of the brave!”

Примітно, що слово «козак» означає, власне, «вільна, хоробра людина» (“free, brave man”). Достатньо порівняти, відтак, “the land of the free and the home of the brave” з «ми, браття, козацького роду».

Tetiana GARDASHUK,

Doctor of Sciences in Philosophy,
Head of the Department of Logic and Methodology of Science,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 01001
gardashuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1831-2021>
SCOPUS ID: 36053504500

Roman SAMCHUK,

PhD in Philosophy,
Senior Research Fellow, Academic Secretary,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 01001
samchuk_r@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3480-6427>
SCOPUS ID: 59906335800

ECHOES OF CHORNOBYL

On the 40th anniversary of the Chernobyl disaster

The review summarizes the roundtable's work dedicated to the 40th anniversary of the Chernobyl catastrophe, reinterpreted in the context of the current Russian war against Ukraine (also known as the Russo-Ukrainian war). Participants discussed the causes and consequences of the Chernobyl disaster, its environmental, historical, humanitarian, and existential aspects, as well as its connection to the USSR's colonial practices and the Russian Federation's postcolonial policies, in an interdisciplinary manner. It was emphasized that the ongoing Russo-Ukrainian war poses a challenge to environmental safety and humanity's nuclear security. This calls for responsibility to prevent a new catastrophe and for actions to stop Russian aggression as soon as possible.

Russia's aggressors aim to destroy our homes and land. Ukraine's resistance continues the national liberation struggle that has persisted for more than three hundred years to defend our socio-cultural oikos (A. Yermolenko).

The modern world underscores the inseparable link between consciousness and action, suggesting that everyone must act as an ecologist in the broad sense—as a representative of their national community (Ye. Bystrytskyi). From a historical perspective, the Chernobyl disaster is not a finished event but an ongoing process, and its documentation is likewise ongoing. The full-scale Russian invasion has created new challenges that we must address promptly (N. Zaletok). Military actions violate natural and man-made barriers that localize radioactive contamination in the Chernobyl zone and also catalyze adverse changes in radioactive processes. As a result, a new type of radiological risk emerges, requiring a reassessment of existing criteria for the stability of the Chernobyl zone's natural and man-made system as a whole (D. Hryhorenko). S. Hrabovsky highlighted the symbolic aspects of Chernobyl history, the circumstances surrounding the Chernobyl NPP's construction, and the consequences of the nuclear catastrophe. The following main stages can be distinguished in the artistic interpretation of the Chernobyl disaster: official Soviet art since April 1986; art by disaster-relief workers, displaced persons, and those who lived near

the exclusion zone; folk artists or representatives of traditional art; contemporary Ukrainian art and art after the full-scale Russian invasion. At the same time, many topics for artistic development remain, and they should be grounded in historical context and archival sources (O. Semenik). The Chornobyl accident is not only a man-made disaster but also a moral and ethical catastrophe that endures to this day (N. Boichenko). S. Balinchenko provided a comparative analysis of the situations of displaced persons after the Chornobyl accident and of people who had to leave their homes since the Russian invasion in Ukraine in 2014 and 2022.

At the same time, the roundtable participants highlighted that the Chornobyl disaster, with its ecocidal consequences, was not only a tragedy and trauma for the Ukrainian people but also a catalyst for the revival of national identity. It became a factor in the formation of civil society and the restoration of Ukraine's independence, a struggle that continues today (R. Samchuk, W. Wolkowskyi).

The round table became not only a tribute to the memory of the Chornobyl disaster but also an important contribution to understanding its causes and aftermath in light of modern realities, given that nuclear terrorism, blackmail, and the exploitation of fear of radioactive contamination are integral to the policy and criminal practice of Russia and Russian aggressors.

Keywords: *Chornobyl catastrophe, environment, nature, collective memory, national identity, nuclear terrorism, responsibility.*